

ՏԱՅՔԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՆՑՔԵՐԻ ԱԿՆԱՐԿ

(Դ. - Ժ. ԴԱՐԵՐ)

ՌԱՖԱՅԷԼ ՄԱԹԵՒՈՍԵԱՆ

Պատմական Տայք նահանգը տարածուած էր Ճորոխ գետի միջին հոսանքի աւազանում: Հնագոյն ժամանակներում մ.թ.ա. ԺԴ.-ԺԳ. դարերում այն կազմում էր Հայասա կամ Խայասա ցեղային միութեան տարածքի արեւելեան ծայրամասը: Հայասան հանդիսացել է հայ ժողովրդի կազմաւորման գլխաւոր շրջաններից մէկը¹: Այստեղից է ծագում նրա իշխանական տոհմը՝ Մամիկոնեանների Ֆէոդալական տունը²:

Տայքի պատմութիւնը շատ կողմերով համընթաց է հայկական միւս նահանգների պատմութեանը, բայց ունի իր առանձնայատուկ կողմը: Տայքում Ժ. դարում առաջացաւ Բագրատունիների նոր իշխանութիւն, որի կառավարիչները յարել էին քաղկեդոնականութեանը: Այդ հանգամանքը իր խորը կնիքը դրեց նահանգի դաւանաբանական վիճակի վրայ: Չուտ հայադաւան նահանգի բնակչութեան մի մասը դարձաւ քաղկեդոնիկ՝ վրաց եկեղեցուն միանալու միջոցով: Թուլացաւ նահանգի հայախօս բնակչութեան կապը Հայաստանեայց Եկեղեցու հետ: Դա իր հերթին նպաստեց վրացադաւան հայերի մահմեդականացմանը, որը կատարուեց բռնութեամբ ԺԷ. դարի առաջին կէսին³:

Տայքի պատմութեան խոշոր շրջափոխերը (Մամիկոնեան տիրոջթ, Բագրատունեաց իշխանութիւն, բնակչութեան բռնի մահմեդականացում) պահանջում են առանձին-առանձին ուշադիր քննութիւն: Սոյն յօդուածը սկիզբ է դնում մեր կողմից նահանգի քաղաքական անցքերի պատմութեան քննութեանը:

ՏԱՅՔԸ՝ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՆԵՐԻ ՏԻՐՈՅԹ

Ըստ Է. դարի հայկական Աշխարհացոյցի, Տայքը Մեծ Հայքի տասնչորսերորդ նահանգն էր, տեղադրուած Բարձր Հայքի, Գուգարքի, Խաղտիքի ու Այրարատի Բասեն եւ Վանանդ գաւառների միջեւ⁴:

Արշակունեաց Հարստութեան օրօք նախարարական կարգերի յաղթանակով (Ա.Գ. դարեր) ամբողջ Հայաստանը բաժանուել էր մի քանի տասնեակ իշխանական (տանուտէրական) տների միջեւ: Նրանց

մէջ կային առաւել խոշոր եւ ազդեցիկ տոհմեր, որոնք երկրի ներքին եւ արտաքին Հասարակական-քաղաքական կեանքում վճռական դեր էին կատարում, ժառանգական-սեփականատիրական իրաւունքով տիրում իրենց հողաբաժիններին: Դրանցից էին, առաջին հերթին, Արշակունիները, Մամիկոնեանները, Բագրատունիները, Արծրունիները, Կամսարականները, Սիւնեցիները եւ այլք:

Ինչ վերաբերում է Տայքին, ապա այն պատկանել է Արշակունեաց շրջանի թերեւս երկրորդ ազդեցիկ իշխանական տոհմին՝ սպարապետութեան պաշտօնը վարող Մամիկոնեաններին⁵: Եւ դարու պատմագիր Փաւստոս Բիւզանդը վկայում է, որ Մամիկոնեանների տոհմական կալուածքները՝ հողային տիրոջթները, բերդերը եւ այլն գտնւում էին Տայոց «աշխարհում», ինչպէս այն ժամանակ կոչւում էին Հայաստանի պատմա-աշխարհագրական մարզերը՝ նահանգները: Այսպէս, պատմիչի տեղեկութեամբ, Տիրան թագաւորի ժամանակ (338-350), երբ Հայաստանում կենտրոնական իշխանութեան եւ կենտրոնախոյս Ֆէոդալական ոյժերի միջեւ պայքարը հասել էր իր գագաթնակէտին, բազմաթիւ նախարարական տներ ենթարկուեցին հալածանքի: Առանձնապէս տուժեցին Ռշտունիներն ու Արծրունիները, որոնք Փաւստոսի անտարակոյս չափազանցուած խօսքերով, համարեա ի սպառ բնաջնջուեցին: Կենդանի մնացին միայն երկու մանուկներ՝ Մեհենդակ Ռշտունու որդի Տաճատը եւ Վաչէ Արծրունու որդի Ծաւասպը: Այդ երկուսին փրկեցին Մամիկոնեան Վասակ եւ Արտաւազդ իշխանները, որոնք ղժգոհելով Տիրանի դաժան եւ անհեռատես քաղաքականութիւնից, հեռացել էին իրենց հայրենիք՝ Տայք եւ չէին խառնւում երկրի գործերին. «եւ չոգան յաշխարհն իւրեանց յամուրս Տայոց, եւ անդ նստան ամս բազումս ընտանեօք իւրեանց, եւ թողին զայլ գտուն իւրեանց»⁶:

Տիրանի սխալ քաղաքականութիւնը ուղղեց նրա Արշակ Բ. որդին (350-մօտ 388): Նա հաշտուեց հալածուած նախարարների հետ եւ վերադարձրեց նրանցից խլուած կալուածքները: Մամիկոնեանների հետ հաշտուելու նպատակով, Արշակն անձամբ ուղեւորուեց Տայք եւ վերականգնեց նրանց դիրքը. «ապա երթեալ գտանէր զնոսա յամուրս աշխարհին Տայոց իւրեանց աշխարհին, եւ դարձուձանէր զնոսա յընդանութիւնն»⁷: Արշակը Մամիկոնեանների աւագ եղբօրը՝ Վարդանին ճանաչեց տոհմի նահապետ, միջնեկին՝ Վասակին հաստատեց սպարապետի պաշտօնում, իսկ կրտսերին նշանակեց զօրապետ⁸:

Երբ Արշակի գահակալութեան վերջին տարիներին հակապարսկական ազատագրական պայքարում Վարդանը դաւաճանեց եւ անցաւ պարսիկների կողմը, Վասակ Սպարապետն ու Արշակը դաւաճանին պատժելու համար անցան Տայք. «ապա երթեալ գտանէին զնա յիւրում գաւառին ի Տայս, յիւր ամուր բերդին՝ որում անուն էրախանի կոչի»⁹: Այստեղ Վասակը սպանեց դաւաճան եղբորը: Այսպիսով Փաւստոսը ակնյայտօրէն մատնանշում է, որ Տայքը Մամիկոնեանների ոստանն էր, «սեփական աշխարհը»:

Փաւստոսի վերջին վկայութիւնից ճշտում է նաեւ, որ էրախանին Մամիկոնեան տոհմի նահապետի աթոռանիստն էր¹⁰: Այն գտնւում էր ներկայ Իրխան գիւղի տեղում, Ճորոխ եւ Օլթի գետերի խառնատեղում¹¹, պատմական Ճակք գավառում: Պէտք է եզրակացնել ուրեմն, որ նշուած գաւառը կազմում էր Մամիկոնեան տանուտէրերի սեփականութիւնը, նրանց բաժնեմասը, իսկ էրախանին տոհմական կետրոնն էր:

Պատմաբան Սուրէն Երեմեանի կարծիքով Մամիկոնեանների նստոցը նոյն՝ Ճակք գաւառի Իշխան գիւղն էր, Իշխան գետի ակունքների մօտ¹², որի շրջակայքը կոչւում էր Իշխանանիստ Զոր¹³:

Տոհմական գլխաւոր նստոցի հարցը ճշտելու համար, սակայն, անհրաժեշտ են լրացուցիչ փաստեր: Հնարաւոր է տարբերակ, որ էրախանի-Իրխան-Իշխան նոյն ամրոցն է, որովհետեւ երեքն էլ գտնւում էին Ճակք գաւառում: Հայագէտ Հ. Ղեւոնդ Վ. Այիշանի կարծիքով, Տայքի իշխանանիստ կենտրոնը Տավուսկերտ (Թավուսկերտ) բերդն էր (ճիշտ ձեւը՝ Տայոց Քար. այժմ թուրքերէնով կոչւում է «Տավուսքեար» կամ «Թավուսկեար»¹⁴): Այնուհանդերձ, դա չի հակասում մեր եզրակացութեանը, որովհետեւ Տայոց Քարը նոյնպէս գտնւում էր Ճակքում:

Դ. դարի սկզբին՝ Տրդատ Գ. թագաւորի (208-մօտ 330) եւ Գրիգոր Ա. Լուսաւորչի կաթողիկոսութեան (302-325) ժամանակ, հայ իշխանաւորներից շատերը Երուսաղէմում կառուցել էին տոհմական վանքեր: Նրանց թիւը յետագայում հասնում էր 70ի: Վանքերի եւ տոհմերի անունները նշուած են «Վասն Վանօրէից Հայոց, որ յԵրուսաղէմ» վերնագրով մի ցուցակում¹⁵, կազմուած Անաստաս Վարդապետի կողմից Երուսաղէմ այցելելու ժամանակ՝ Զ. դարի վերջ-է. դարի սկզբին: Մամիկոնեաններն այդ թւում կառուցել էին Ս. Կարապետի եւ չորս այլ վանքեր, որոնց անունները ցուցակում չեն նշուած: Բացի այդ,

ցուցակում նշուած է նաեւ «Կողի Վանքը»: Կողը Տալքի գաւառներից էր, եւ քանի որ Դ. դարում Տալքում իշխում էին Մամիկոնեանները, ուստի եւ այդ վանքի կառուցողը կարող էր միայն Մամիկոնեան լինել: Առանձին վանքի կառուցումը վկայում է, որ Կող գաւառը նոյն Ֆէոդալական տան կրտսեր իշխաններից մէկի սեփականութիւնն էր:

Տալքի Բուղխա գաւառը, որտեղ հողային տիրոջթներ են ունեցել հայկական մանր իշխանական տներից Դիմաքսեանները, յիշատակում է միջնադարեան երկու կարեւոր վաւերագրերում՝ *Գահնամակում* եւ *Զորանամակում*: *Գահնամակը* հայ նախարարական տների ցուցակ է, ուր ազգանունները դասաւորուած են համաձայն իրենց «պատուի», այսինքն՝ արքունիքում գրաւած նրանց դիրքի եւ ազդեցութեան: *Զորանամակը* նոյնպէս նախարարական տների ցուցակ է, ուր ազգանունների դիմաց նշուած է նրանց ռազմական կարողութիւնը: Երկու ցուցակումն էլ նշուած են Դիմաքսեանների տարբեր ճիւղերի ներկայացուցիչները՝ Բուղխայի, Եիրակի եւ «Այլ»¹⁶: Բայց Եիրակը եւ Բուղխան Դիմաքսեանների տոհմական տիրոջթները չէին կարող լինել: Եիրակը վաղ միջնադարում Կամսարականների հայրենիքն էր, եւ այդ գաւառում ուրիշները կարող էին հողաբաժին ունենալ միայն որպէս նրանց վասալներ: Նոյնը պէտք է ասել Բուղխա գաւառի մասին: Խոշոր Ֆէոդալական հասարակարգին յատուկ երեւոյթ եւ փոխյարաբերութիւնների օրինաչափ նորմա էր, երբ աւելի թոյլ իշխանները խմբաւորուում էին խոշոր եւ ուժեղ իշխանների շուրջ, մտնելով նրանց հովանաւորութեան տակ եւ ծառայելով նրանց բանակում, որպէս վարձատրութիւն իրենց սենիորից (աւագից) ստանում էին պայմանական սեփականատիրութեան իրաւունքով հողաբաժիններ¹⁷: Միայն այդ ձեւով կարելի է բացատրել այն հանգամանքը, որ Դիմաքսեանների առանձին ճիւղերը ունեցել են հողեր ուրիշ տներին պատկանող գաւառներում եւ կոչուել են այդ գաւառների անուններով: Իսկ թէ որտե՞ղ էին գտնուում Դիմաքսեանների տոհմական հողերը եւ ունեցե՞լ են նրանք այդպիսիք, մինչեւ այժմ գիտութեան մէջ չի պարզուած¹⁸:

Ի հարկէ, Մամիկոնեանները Դ. դարում չէ, որ տիրացել էին Տայոց Աշխարհին: Հայաստանում իշխանական տները առաջ էին եկել մինչեւ Արշակունեաց թագաւորութեան կազմաւորումը: Մ.թ. Ա. դարում, երբ Տրդատ Ա. Արշակունի (88-88) թագաւորը ձեռք էր բերել հայոց գահը, հայ իշխանական տները արդէն առկայ էին եւ ունէին իրենց ժառանգական տոհմական հողեր: Տրդատը միայն հաստատեց այն

վիճակը, որը գոյութիւն ունէր երկրում²⁰: Մամիկոնեանների նախնիները Տայքում պէտք է իշխէին դեռ ստրկատիրական ժամանակաշրջանից: Այս հարցը սերտօրէն անշուշտ է տուճի ծագման խնդրի հետ, բայց ներկայ յօդուածի շրջանակներից դուրս է²⁰:

Արշակունեաց շրջանից Տայքին վերաբերուող առաջին տեղեկութիւնը պատկանում է Ե. դարու պատմիչ Մովսէս Խորենացուն: Նա հաղորդում է, որ Տրդատ (նրա մօտ՝ Վաղարշակ) Արքան՝ թագաւորութեան վայելչութեան համար, յարմարեցնում է Տայոց Երկիրը, այնտեղ կառուցում ամառանոցներ, որսի տեղեր պատրաստում, Կողի կլիման մեղմացնում այգիներով ու բուրաստաններով²¹:

Այնուհետեւ, Բ.-Գ. դարերում Տայքը աղբիւրներում չի յիշատակւում: Նրա կացութիւնը կարելի է պատկերել Հայաստանի քաղաքական իրավիճակի ընդհանուր Ֆոնի վրայ: Նշուած դարերում շարունակւում էր նախկինում սկսուած Հռոմի ու պարթեւական պետութեան (228ից՝ Սասանեան Պարսկաստանի) պայքարը Առաջաւոր Ասիայում ու Հայաստանում գերիշխելու համար:

Այս երկարատեւ պայքարը վերջացաւ Պարսկաստանի պարտութեամբ, որը 298ին՝ Մծբինի պայմանագրով, Հռոմին գիջեց Միջագետքն ու անդրտիգրիսեան հայկական շրջանները: Հայաստանը, որը 298-97ին գրաւել էր պարսից Ներսէ թագաւորը (293-302), ճանաչուեց Հռոմի «դաշնակից ու բարեկամ»: Արշակունեաց Հայաստանը այդ պայմանագրով ունեցել է գրեթէ նոյն սահմանները, ինչ որ Տիգրան Բ. Մեծի (մ.թ.ա. 95-55) ու Պոմպէոսի մ.թ.ա. 86ին կնքած հաշտութեան ժամանակ: Կղարջից մինչեւ Սպեր, նրա հիւսիս-արեւմտեան սահմանը անցնում էր Պարսիսարեան Լեռնաշղթայով²², որից հարաւ տարածւում էր Տայքի Արսիափորը (Արսեացփոր) գաւառը, իսկ հիւսիս՝ Խաղտիք երկիրը²³:

Պարսկա-Հռոմէական պայքարը վերսկսուեց 330ականներին: 387ին կողմերը համաձայնութեան եկան եւ Հայաստանը բաժանուեց երկու տէրութիւնների միջեւ: Երկրի մեծ մասը՝ ՎՅը անցաւ Պարսկաստանին: Հայաստանի երկու՝ արեւմտեան (կամ հռոմէական) եւ արեւելեան (կամ պարսկական) մասերի բաժանման սահմանագիծը անցնում էր Նիգիլիինից մինչեւ Ակամբիս գետը: Այն մանրամասն նկարագրել է պատմաբան Նիկողայոս Ադոնցը եւ ցոյց է տուել, որ Տայքն ու Կղարջքը մնացել էին Հայաստանի արեւելեան մասում²⁴:

Տիրելով Արեւելեան Հայաստանին, պարսիկները նրա ծայրագաւառները միացրեցին Հարեւան երկրներին եւ կազմեցին նոր վարչական մարզեր՝ քուստակներ: Պարսկահայաստանի կազմում վարչականորէն մնացին միայն Հետեւեալ վեց նահանգները՝ Այրարատը, Տուրուրերանը, Վասպուրականը, Սիւնիքը, Տայքը եւ Մոկքը²⁵: 428ին Արշակունիների թագաւորութեան վերացումից յետոյ նշուած նահանգներն էլ կազմեցին Մարզպանական Հայաստանը:

Ե. դարը Հայ ժողովրդի համար դժուարին փորձութիւնների շրջան էր: Նա ստիպուած եղաւ մարտնչելու պարսկական բռնակալութեան դէմ իր ազգային ինքնուրոյնութիւնը պահպանելու համար: Տարիներ տեւող ծանր պայքարի ընթացքում շարժման ղեկավարների՝ Մամիկոնեանների եւ միւսների համար Տայքը ապաստանավայր հանդիսացաւ, ուր նրանք համալրում էին Հայկական բանակը, իսկ անհրաժեշտութեան դէպքում՝ անցնում Բիւզանդական Կայսրութեան Հարեւան շրջանները: Ե. դարի պատմիչ Ղազար Փարպեցին գրում է, որ Աւարայրի ճակատամարտից (451) յետոյ Հայկական զօրքի մնացորդները նահանջել էին երկրի ծայրամասերը՝ Տայք, Արցախ եւ Տմորիք: Հիմնական մասը անցել էր Տայք՝ Վարդան Մամիկոնեանի եղբայր Հմայեակին միանալու համար: Հմայեակ Մամիկոնեանը մեկնել էր Բիւզանդիա՝ օգնութիւն խնդրելու: Յաջողութիւն չունենալով Կ. Պոլսում, նա շտապում էր միանալ եղբորը, բայց ուշացել էր եւ ստիպուած էր ամբանալ Պարխարեան Լեռներում: Այստեղ Մամիկոնեան իշխանի գլխաւորութեամբ պայքար ծաւալուեց Տայք ներխուժած պարսկական զնդի դէմ: Հմայեակին յաջողուեց ջարդել այդ զունդը, բայց ինքն էլ զոհուեց մարտերից մէկի ժամանակ: Ե. դարու մէկ այլ պատմիչ՝ Եղիշէն ընդհանուր խօսքերով ասում է, որ Հմայեակը քաջութեամբ կռուեց ու նահատակութեամբ վախճանուեց, իսկ Փարպեցին հաղորդում է, որ պարսիկները անսպասելիօրէն յարձակուել էին Տայքի Որջնահղ գիւղում գիշերող Հայկական զօրամասի վրայ: Յարձակումը տեղի էր ունեցել վաղ առաւօտեան, ուստի Հայերից շատերը անպատրաստ էին կռուելու, բայց նրանց յաջողուել էր դուրս գալ գիւղից եւ նորից անցնել Պարխար: Այդ մարտում էլ զոհուել էր Հմայեակ Մամիկոնեանը²⁶:

Երեք տասնամեակ անց, Հակապարսկական երկրորդ ապստամբութիւնը գլխաւորեց Վարդանի եղբորորդի Վահան Մամիկոնեանը: Մանուկ հասակում իր երկու եղբայրների հետ միասին նա պատանդ

էր Պարսկաստանում: Միայն չորրորդ եղբայրը՝ Վարդը մնացել էր Հայաստանում եւ գտնուում էր իր դայեակի մօտ՝ Տայքում²⁷: Վահանը վերադարձաւ Հայաստան եւ 481ին գլխաւորեց ապստամբութիւնը: Ապստամբներին յաջողուեց գրաւել Դուինն ու Արտաշատը եւ կազմել կառավարութիւն: Մարզպան նշանակուեց Սահակ Բագրատունին, իսկ սպարապետ՝ Վահանը: Կառավարութիւն կազմելուց յետոյ, ապստամբները, հաշուի առնելով, որ իրենց ոյժերը փոքրաթիւ են եւ վատ կազմակերպուած, մտադրուած էին ամրանալ Տայքում, որպէս-գի մօտ լինեն բիւզանդացիներին, սակայն հանգամանքները ստիպեցին նրանց փոխել իրենց մտադրութիւնը: Վահանը նախայարձակման անցաւ: 481ին՝ Ակոռի գիւղի մօտ, Մասիսի ստորոտում եւ 482ին՝ Ներսեհապատ գիւղի մօտ, Արտազ գաւառում, հայերը փայլուն յաղթանակներ տարան թշնամու նկատմամբ: Բայց յետագայում նրանք ծանր պարտութիւն կրեցին Ճուրմանայնի դաշտում, Կուր գետի մօտ (Վրաստան) եւ ստիպուած եղան հեռանալ Տայք²⁸: Այս անգամ Վահանը հնարաւորութիւն չունեցաւ երկար մնալ Տայքում եւ վերակազմել իր բանակը, որովհետեւ նրան հետապնդող պարսիկ զօրավար Հագարաւուխտը մտաւ Տայք եւ ամրացաւ Գիւղիկ եւ Վարդաշէն գիւղերում (Ոքաղէ գաւառ): Ուստի Վահանը ստիպուած եղաւ հեռանալ Տայքից եւ անցնել բիւզանդացիների մօտ՝ սկզբում Խաղտիք, իսկ այնտեղից՝ Բարձր Հայք, Տայքին սահմանամերձ Շաղագոմ գաւառը²⁹:

Վահանանց Շարժումը շարունակուեց եւս երկու տարի եւ ի վերջոյ յաջողութեամբ պսակուեց: 484ին Հեր գաւառի Նուարսակ գիւղում կնքուեց պայմանագիր, որի համաձայն հայերը ստացան ներքին ինքնավարութիւն եւ դաւանանքի ազատութիւն³⁰:

Տայքը մնաց Պարսկահայաստանի կազմում շուրջ երկու հարիւր տարի: Միայն Չ. դարի վերջում Բիւզանդիային յաջողուեց պարսիկներից խլել հայկական հողերի մեծ մասը, այդ թւում նաեւ՝ հիւսիսարեւմտեան շրջանները: Պարսից Խոսրով Ա. Անուշիրուան (531-579) թագաւորի օրօք Պարսկահայաստանում շարունակուել էին կրօնական հալածանքներն ու հարկային շարաշահումները եւ 571ին բռնկուել էր նոր հակապարսկական ապստամբութիւն: Բիւզանդիան օգտագործեց յարմար առիթը: Նա որոշ օգնութիւն ցոյց տուեց հայերին, եւ նոր պատերազմ սկսուեց երկու տէրութիւնների միջեւ, որը կարճատեւ ընդմիջումներով տեւեց 20 տարի: Պարսկաստանը պարտուեց եւ 591ի պայմանագրով Հայաստանի մեծ մասը անցաւ կայսրութեանը³¹: Սա

պատմագրութեանը ծանօթ է որպէս Հայաստանի երկրորդ բաժանումը: Բիւզանդիային անցած շրջանների թւում էր նաեւ Տայքը, որը ստացաւ «Խորագոյն Հայք» (Armenia Profunda) անունը³²:

Է. դարու կէսերից, արաբական առաջին արշաւանքներից յետոյ, Հայաստանը դարձաւ մրցասպարէզ արաբների ու Բիւզանդիայի միջեւ: Սկզբնական շրջանում արաբները նպատակ չունէին հաստատուել երկրում: Ուստի, բաւարարւում էին հարկ գանձելով: Ընդհակառակը, հայերին իրենց կողմը գրաւելու նպատակով եւ նրանց ռազմական պոտենցիալը բիւզանդացիների դէմ օգտագործելու համար, 852ին Ասորիքի արաբ կառավարիչ Մուաւիան Հայոց սպարապետ Թէոդորոս Ռշտունու հետ կնքեց պայմանագիր, որը Հայաստանի համար ներքին ինքնավարութիւն էր նախատեսում:

Հայաստանի ներսում իր հերթին առաջացան երկու խմբակցութիւններ՝ Ռշտունու գլխաւորած արաբների հետ դաշնակցելու կողմնակիցները եւ Ներսէս Գ. Իշխանացի Կաթողիկոսի (841-861) գլխաւորած բիւզանդասէր ուղղութիւնը, որը ձգտում էր Բիւզանդիայի օգնութեամբ ապահովել երկրի պաշտպանութիւնը: 852ի պայմանագիրը Ռշտունու եւ նրա կողմնակիցների մեծ յաջողութիւնն էր, ուստի Կոստանդին (Կոստաս Բ. կամ Կոստանդ, 842-868) Կայսրը անհրաժեշտ համարեց յատուկ արշաւանք կազմակերպել Հայաստան: Կայսեր կարին ժամանելուց անմիջապէս յետոյ, նրան ներկայացան Ռշտունի սպարապետից հեռացած նախարարները՝ Սպերացիք, Բագրատունիք, Մանանադի, Դարանադի եւ Եկեղեաց գաւառի իշխանները, Տայեցիք, Բասենցիք եւ ուրիշներ, ինչպէս նաեւ Ներսէս Կաթողիկոսը: Կոստանդինի այդ արշաւանքի ժամանակ էր, որ Ներսէսը միացաւ յունական եկեղեցուն: Պաշտօնական արարողութիւնը կատարուեց Դուինի Ս. Գրիգոր Եկեղեցում, կայսեր ներկայութեամբ: Սակայն Ներսէսի քայլը երկրում մեծ դժգոհութիւն առաջ բերեց եւ Կոստանդինի մեկնելուց յետոյ կաթողիկոսը ստիպուած եղաւ հեռանալ Դուինից եւ իր համար աւելի ապահով վայր փնտրել: Նա գնաց Տայք, ուր մնաց վեց տարի՝ մինչեւ 859: Այդ ընթացքում՝ 854ին մահացաւ Թէոդորոս իշխանը³³:

Հեռանալով Հայաստանից, Կոստանդինը յատուկ զօրամաս թողեց Ռշտունու եւ արաբների դէմ կռուելու համար: Է. դարու պատմիչ Սերէոսը գրում է, որ հետեւեալ գարնանը այդ զօրամասը փախաւ Տայք: Սակայն Ռշտունին դուրս մղեց նրանց Տայքից: Նա հետապնդեց բիւզանդացիներին մինչեւ Սեւ Մով եւ գրաւեց Տրապիզոն նաւահան-

գիտար: Այդ յաղթանակից յետոյ Մուսուխան նրան նշանակեց Հայաստանի, Աղուանքի, Վրաստանի եւ Սիւնիքի կառավարիչ, մինչեւ Կապկոհ (Հիւսիսային Կովկաս)³⁴ :

Սակայն հայ-արաբական դաշինքը ժամանակաւոր էր եւ երկար կեանք չունեցաւ: Եռտուվ արաբները նոր արշաւանքներ կազմակերպեցին Հայաստան եւ է. դարի վերջում Հայաստանը ամբողջութեամբ անցաւ նրանց տիրապետութեան տակ :

Ը. դարի սկզբից արդէն արաբները կտրուկ փոխեցին հարկային քաղաքականութիւնը նուաճուած երկրներում, որն էլ աւելի խստացաւ Ը. դարի երկրորդ կէսից, երբ Արաբական Խայրիֆայութեան ղեկն անցաւ Աբասեանների նոր հարստութեան ձեռքը: Արաբների հարկային ծանր լուծը, Հայաստանի ներքին ինքնավարութեան եւ արտօնութիւնների վերացման, հայ ազգեցիկ ֆէոդալական տների հետապնդման ու նրանց ոչնչացման քաղաքականութիւնը (առանձնապէս 705ի Նախիջեւանի աղէտը, երբ քաղաքում նստող արաբ զօրավարը խարէութեամբ իր մօտ հրաւիրեց հայ նախարարներին, բռնի զինաթափ արեց նրանց եւ հրկիզեց տեղի եկեղեցում), երկրում արաբական ցեղերի բնակեցումը առաջ բերեցին հակաարաբական ազատագրական շարժում, որն ընդգրկեց ամբողջ Ը. դարը:

Այդ ընթացքում Տայքին վիճակուեց նոյն դերը խաղալ, ինչ նախորդ շրջանում: Կայսրութեան եւ խայրիֆայութեան սահմանազլխին գտնուող այս նահանգը շատ յարմար էր հայ ապստամբների համար: Այստեղ նրանք հնարաւորութիւն ունէին վերականգնել իրենց ոյժերը, ընտրել յարմար ժամանակ թշնամուէն հարուածելու համար: Բացի դրանից, Տայքում նրանք ունէին ամրացուած բերդեր եւ ամրոցներ, ուր անհրաժեշտութեան դէպքում փակոււմ էին թշնամուց:

Արդէն դարասկզբին՝ 703ին, Տայքում ապաստանել էր սպարապետ Սմբատ Բագրատունին: Առաջին արաբ ոստիկան Աբդուլայի հայ նախարարներին ոչնչացնելու ուղղութեամբ ձեռնարկած քայլերից յետոյ, սպարապետը՝ մի խումբ նախարարների հետ, որոշեց անցնել բիւզանդացիների մօտ, բայց ճանապարհին Վարդանակերտ գիւղի մօտ ստիպուած եղաւ ճակատամարտ տալ իրեն հետապնդող արաբական ջոկատին: Ճակատամարտում հայոց սպարապետը փայլուն յաղթանակ տարաւ: Այս վճռական պահին, երբ արաբական նոր հետապնդումը անխուսափելի էր, նա անցաւ Տայք, ուր ամրացաւ նահանգի ամուր բերդերից մէկում՝ Թուխարքում: «Եւ նոր ընկալեալ զպատիւն

ի կայսերէն՝ առնոյր զգօրս իւր եւ երթայր յաշխարհն Տայոց, մտանէր յամրոցն որում թուխարսն կոչեն, եւ զգուշանայր յորդւոցն Իսմայելի», գրում է Լ. դարի Ղեւոնդ պատմագիրը³⁵։ Կարելի է ենթադրել, որ թուխարքը ապստամբների ռազմական այն յենակէտերից էր, ուր նրանք թաքնուում էին թշնամու հետապնդումների ժամանակ։ Սմբատ Բագրատունին եւս երկու տարի գլխաւորեց պայքարը արաբների դէմ, սակայն տեղի տալով թշնամու գերազանց ոյժերին, հեռացաւ Աբխազիա եւ Հայաստան վերադարձաւ միայն վեց տարի անց։

Լ. դարի կէսերին՝ 744-54ին արաբների մօտ բռնկուեց գահակալական կռիւների երկարատեւ մի շարք։ Օգտուելով այս խառնաշփոթ վիճակից, հայերը փորձեցին տապալել արաբական լուծը։ Շարժումը գլխաւորեց ազդեցիկ իշխաններից մէկը՝ Գրիգոր Մամիկոնեանը։ Բայց Ֆէոդալների շարքերում միասնութիւն չկար։ Հայաստանի պատրիկ Աշոտ Բագրատունին դէմ էր գինուած ելոյթին, գտնելով, որ հայկական զօրքը փոքրաթիւ է եւ ապստամբութիւնը յաջողութիւն չի ունենայ։ Գրիգոր Մամիկոնեանին մի պահ յաջողուեց համոզել պատրիկին եւ «դնէին դաշինս ուխտի առ միմիեանս ... աննենզ պահել զսէր միաբանութեանն», - գրում է Ղեւոնդը։ Դրանից յետոյ ապստամբներն իրենց ընտանիքներով անցան Տայք³⁶։

Տայքում տեղի ունեցած իրադարձութիւնների մասին պատմիչները որեւէ տեղեկութիւն չեն հաղորդում, որի պատճառով հնարաւոր չէ լուսաբանել շարժման այդ փուլը։ Կարելի է միայն ակելացնել, որ Աշոտ Պատրիկը շուտով հեռացաւ եւ այդ պատճառով կուրացուեց Գրիգոր Մամիկոնեանի կողմից, իսկ ապստամբութիւնը անյաջող վախճան ունեցաւ³⁷։

Այս պարտութիւնից ընդամէնը 20 տարի անց, Հայաստանում ազատագրական շարժումը նոր վերելք ապրեց։ Այս ժամանակամիջոցին բռնկուած 774-75ի ապստամբութիւնը՝ Լ. դարում Հայաստանում տեղի ունեցած գինուած ելոյթներից ամենախոշորն էր։ Ինչպէս եւ նախորդ շրջանում, շարժումը գլխաւորում էին Մամիկոնեանները։ Մեր նպատակից դուրս է այստեղ նկարագրել ապստամբութեան ընթացքը եւ վերլուծել նրա անյաջողութեան պատճառները։ Մեր թեմային առնչուում են միայն հայերի պարտութեան հետեւանքների հետ կապուած հարցերը։ 775ին Արճէշի եւ Արճնիի ճակատամարտերում հայերի կրած երկու ծանր պարտութիւնները դժուարին կացութեան մէջ դրեցին ապստամբներին եւ առանձնապէս Մամիկո-

նեաններին: Նրանք էին Բիւզանդիայի հիմնական նեցուկը, եւ, բնականաբար, արարների հալածանքները առաջին հերթին ուղղուեցին Մամիկոնեանների եւ նրանց գործակիցների դէմ: Նախարարներից շատերը ստիպուած եղան ապաստան փնտռել Հայաստանից դուրս: Մամիկոնեան տան վերնախաւը գնաց Բիւզանդիա, իսկ տեղում մնացին միայն նրանց կրտսեր ներկայացուցիչները, որոնք աւելի շատ յայտնի են Թոռնիկեաններ եւ այլ անունով³⁸: Մամիկոնեանների տոհմական ուստանները՝ Տայքն ու Տարօնը դարձան Բագրատունիների տարբեր ճիւղերի բաժիններ:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ՏԱՅՔՈՒՄ

Հայաստանում քրիստոնէութիւնը պետական կրօն ճանաչելուն զուգընթաց եկեղեցին կազմակերպուեց որպէս Փէոդալական հոգեւոր ինստիտուտ: Զեւակերպուեց նրա ներքին վարչակարգը՝ հոգեւոր հիերարխիան: Եկեղեցական վարչական ստորաբաժանումներն էին թեմերը (կամ վիճակները), որոնց իրաւասութեանը ենթակայ էին խոշոր մարզեր, երբեմն ամբողջ նահանգներ: Վիճակը կարող էր ընդգրկել որեւէ նախարարական տան հայրենի տիրոջները:

Ժ. դարի հայ պատմագիր Ուխտանէս Եպիսկոպոսի տեղեկութեամբ, Հայաստանում, Գրիգոր Լուսաւորչի օրօք, կազմակերպուել էր 30 աթոռ (վիճակ)՝ եպիսկոպոսների գլխաւորութեամբ: Մամիկոնեանների ուստան Տայքը նոյնպէս այդ օրուանից ունեցել է իր հոգեւոր աթոռը³⁹, որի առաջնորդների մի քանիսի անունները մեզ յայտնի են: Փաւստոսը Դ. դարի եպիսկոպոսներից յիշատակում է Կիրակոսին. «եւ էր եպիսկոպոսն Տայոց Կիրակոս, որ Շահապ անուն կոչէր, այր ճշմարիտ աստուածապաշտ ըստ կամացն Աստուծոյ, եւ ուղիղ ճշմարտութեամբ առաջնորդէր ժողովրդեանն իւրում»⁴⁰:

Ե. դարում յայտնի է Տաճատ եպիսկոպոսը: Սա մասնակցել է 449ի Արտաշատի ժողովին, որը հրաւիրուել էր պարսից Յազկերտ Բ. թագաւորին (439-457) պատասխան կազմելու համար⁴¹: Ե. դարի Հայաստանի նշանաւոր եկեղեցական գործիչներից ոմանք նոյնպէս ծագումով եղել են Տայքից: Նրանցից էր Աբրահամ Երէցը, մականուամբ՝ Խոստովանող, 450-51ի շարժման մասնակից, որը գերուել եւ չարչարուել էր պարսիկների կողմից հաւատի համար: Նա ծնուել էր Տայքի Չենակս գիւղում եւ կեանքի վերջում ձեռնադրուել էր Բզնու-

նիքի եպիսկոպոս⁴²: Կաթողիկոս Գիւտը (461-478) Տալքի Արահեզ գիւղից էր⁴³:

Չ. դարի Տալքի եկեղեցականներից յայտնի են Ատատ եւ Ստեփանոս եպիսկոպոսները: Առաջինը մասնակցել է 508ի Դուինի ժողովին, որը զբաղուել էր Պարսկաստանում նեստորականների գործունեութեան եւ այլ հարցերով⁴⁴, իսկ երկրորդը այն եկեղեցականներից էր, որոնք Յովհաննէս Բ. Գաբեղեան Կաթողիկոսի (557-574) յանձնարարութեամբ գրեցին Աղուանքի եպիսկոպոսներին ու զգուշացրեցին նեստորական քարոզիչներից⁴⁵:

Այսպիսով, Տալքի եպիսկոպոսական աթոռը եղել է Հայ Եկեղեցու օղակներից մէկը եւ Դ.-Չ. դարերի երկրի քաղաքական-հոգեւոր կեանքում գործել է նրա շրջանակներում եւ ընդհանուր ճակատով:

Սակայն, արդէն է. դարի սկզբից դրութիւնը սկսւում է աստիճանաբար փոխուել: Պարսկա-բիւզանդական եւ արաբա-բիւզանդական դարաւոր մրցակցութեան ընթացքում Տալքում էին հաւաքուել բազմաթիւ կղերականներ եւ իշխանաւորներ, որոնք հալածւում էին բիւզանդացիների հակառակորդների կողմից: Տալքում ապաստանելը պատահական չէր. նա մօտ էր կայսերական մարզերին՝ հիւսիսից՝ Խաղտիքին, իսկ արեւմուտքից՝ Բարձր Հայքին (Կարին, Սպեր): Այստեղ էին կենտրոնանում նրանք, ովքեր Բիւզանդիայի ռազմաքաղաքական յաջողութեան մէջ էին տեսնում Հայաստանի պաշտպանութեան գրաւականը, ինչպէս նաեւ նրանք, ովքեր հալածւում էին Բիւզանդիայի հակառակորդների կողմից: Այդ տեսակէտից Տալքի դերը աւելի մեծացաւ արաբա-բիւզանդական երկարատեւ ու արիւնահեղ մրցակցութեան ժամանակ:

Հայաստանի երկրորդ բաժանմանը (591) զուգահեռ, Բիւզանդիայի Մօրիկ Կայսրը (582-602) յունական բաժնի համար 590ին հիմնեց հակաթոռ կաթողիկոսութիւն՝ Աւան նստավայրով, Դուինի մօտակայքում: Կաթողիկոսն էր Յովհան Բազարանցին, որը ընդունել էր քաղկեդոնականութիւնը: Նոր, հակաթոռ կաթողիկոսութեան հիմնադրման նպատակն էր թուլացնել Դուինի կաթողիկոսութեան ազդեցութիւնը եւ Հայաստանում տարածել յունադաւանութիւնը:

Սակայն, Մօրիկի սպանութիւնից յետոյ յոյն-պարսկական պատերազմները աւելի կատաղի բնոյթ ստացան: 609ին պարսիկները գրաւեցին Կարինը եւ շատ այլ հայկական շրջաններ, իսկ Յովհան կաթողիկոսը աքսորուեց Համադան, ուր եւ մահացաւ⁴⁶:

Կարելոր մի սկզբնաղբիւրից՝ *Narratio de rebus Armeniae* («Պատմութիւն Հայոց Հարցի Մասին») Հայ քաղկեդոնիկ գրաւոր յուշարձանից իմանում ենք, որ ՅՅԹին՝ Կարինի գրաւումից եւ Յովհաննի աքսորից անմիջապէս յետոյ, Արրաւամ կաթողիկոսը յունական մասի եպիսկոպոսներին վտարեց իր իրաւասութեանը ենթակայ շրջաններից: «Այն ժամանակ էր (Կարինի գրաւումից յետոյ — Ռ-Մ.), - գրում է *Narratio*ի հեղինակը, - որ հերետիկոս Արրաւամ Կաթողիկոսը ստիպեց Յովհաննէսի բաժնի եպիսկոպոսներին նզովել Քաղկեդոնի ժողովը, հակառակ դէպքում հեռանալ Հայաստանի շրջաններից: Վերջիններս չհամաձայնուեցին եւ նրանցից ոմանք անցան Տայք, ոմանք հոռոմոց երկիրը եւ վախճանուեցին օտարութեան մէջ»⁴⁷:

Այն ինչ ձախողուեց կենտրոնական Հայաստանում, Բիւզանդիային յաջողուեց իրագործել նրա ծայրամասերում, մասնաւորապէս Տայք-Կղարջքի շրջաններում:

Յունական եկեղեցու ազդեցութիւնը զգայիորէն ուժեղացաւ Ներսէս Գ-ի կաթողիկոսութեան օրօք: Ներսէսը կրթութիւնը ստացել էր Բիւզանդիայում եւ, առաջնորդութեան տարիներին, թաքցնում էր իր նախահակումները: Բայց, կաթողիկոսութիւնը ստանձնելուց յետոյ, նա, ինչպէս ասուեց վերը, պաշտօնապէս միացաւ յունական եկեղեցուն: Ինչ խօսք, Ներսէսի եւ միւսների յունասիրութիւնը ունէր քաղաքական աստառ: Կարելորը տուեալ դէպքում այն է, որ Տայքի եպիսկոպոսների մէջ այդ ժամանակ կային մարդիկ, որոնք դառնում էին կայսրութեան յենարանը՝ նրա կրօնա-քաղաքական նկրտումներում:

Այնուհանդերձ Հայ Եկեղեցու կապերը Տայքի Եպիսկոպոսութեան հետ դեռ բաւական ամուր էին: Է.-Թ. դարերում, այս թեմը մասնակից է եղել Հայաստանի հոգեւոր կեանքին եւ նոյնիսկ պայքարել յունական եկեղեցու դէմ: Նրա պատուիրակ Սարգիս եպիսկոպոսը մասնակցել էր 728ի Մանազկերտում Յովհաննէս Գ. Օձնեցի Կաթողիկոսի (717-728) հրաւիրած ժողովին, որը մերժել էր քաղկեդոնական ուսմունքը⁴⁸:

Է. դարի վերջում Մամիկոնեանների տան քայքայումից յետոյ Տայքում աւելի լայն չափերով դուռ բացուեց օտար ազդեցութեան թափանցման համար: Սրուեց պայքարը երկու հոսանքների՝ քաղկեդոնականների եւ հակաքաղկեդոնականների միջեւ: ԺԳ. դարի Վարդան Արեւելցի պատմագրի մի տեղեկութիւնից կարելի է եզրակացնել, որ Թ. դարի երկրորդ կէսին Տայքում յունական եկեղեցու դիրքերը աւելի ուժեղ էին: Քաղկեդոնիկների հակառակորդ եպիսկոպոս Սահակը

ստիպուած է եղել հեռանալ երկրամասից: Նրա փախուստը տեղի է ունեցել մի ժամանակ, երբ Բիւզանդիան որոշակի քայլերի էր դիմել իրեն ենթարկելու Հայոց Եկեղեցին: Կ. Պոլսի Փոտ Պատրիարքը (858-867 եւ 877-880) յատուկ նամակով դիմել էր կաթողիկոս Զաքարիա Ա. Զագեցի կաթողիկոսին (855-875) եւ Աշոտ Բագրատունի իշխանաց իշխանին, առաջարկելով երկու եկեղեցիների միութիւն⁴⁹: Շիրակաւանում հրաւիրուած եկեղեցական ժողովը մերժեց Փոտի առաջարկը, իսկ Աշոտի պատուէրով յունաց պատրիարքին ուղղուած պատասխանը գրեց Տայքի Սահակ Եպիսկոպոսը. «այսոքիկ ի թղթոյն Փոտայ սակաւ ինչ գրեցաւ. որոյ գրեաց պատասխանի Սահակ Մռուտն կոչեցեալ, որ եպիսկոպոս էր Տայոց ի Աշունքն, եւ հալածեալ անտի վասն հաւատոց, եկն ի Հայս առ Աշոտ»⁵⁰:

Սահակի եպիսկոպոսական աստիճանը ինքնին վկայում է, որ նա ղեկավարել է համայնք: Նրա փախուստը կարելի է բացատրել երկու պարագաներով. կա՛մ Տայքի եպիսկոպոսութիւնը այդ ժամանակ պառակտուել էր երկու մասի եւ քաղկեդոնիկները աւելի ուժեղ էին, կա՛մ Սահակին հալածողները բիւզանդացիներն էին: Պատահական չէ, որ փախուստը համընկել էր Հայ Եկեղեցու դէմ Փոտի ձեռնարկած քայլերին: Այնուհանդերձ, քաղկեդոնիկ եկեղեցու յաղթանակը այստեղ վերջնական ու լրիւ չէր, ինչպէս սխալ ենթադրել են առանձին հայագէտներ⁵¹:

Վաւերագրերը ցոյց են տալիս, որ, հակառակ քաղաքական անբարենպաստ պայմանների, Տայքում ամբողջ ուշ միջնադարում գոյութիւն են ունեցել հայկական եկեղեցական համայնքներ, ուր հայերէնով գրուել են կրօնական արարողութունների համար անհրաժեշտ գրքեր՝ սաղմոսարաններ, աւետարաններ, շարակնոցներ եւ այլ ձեռագրեր: Այսպէս, ԺԳ. դարի յիշատակարաններից մէկում ասուած է, որ անուանի պատմագիր Կիրակոս Գանձակեցին Տայոց Կողի վանքում 1252ին հին Յայսմաւուրքի վրա աւելացրել է 112 «բան» (նիւթ, կենսագրութիւն): Նրան օժանդակել են Վահրամ եւ Ստեփանոս քահանաները⁵²:

ԲԱԳՐԱՏ ՈՒՆԵԱՅ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԸ ՏԱՅՔՈՒՄ

774-75ի անյաջողութիւնից յետոյ, ինչպէս նշեցինք, Մամիկոնեաները այլեւս չկարողացան շարունակել ազատագրական պայքարի ղեկավարի դերը: Երկիրը հոգեվարքի մէջ էր:

Սակայն Թ. դարի սկզբից իրադրութիւնը սկսում է փոխուել: Բիւզանդիայի հետ վերսկսուած պատերազմները, խալիֆայութեան ներսում ծագած ներքին խռովութիւններն ու հպատակ ժողովուրդների ազատագրական պայքարը ստիպեցին արաբներին փոխել իրենց քաղաքականութիւնը նուաճուած երկրներում, մասնաւորապէս՝ Հայաստանի նկատմամբ:

Օգտուելով նպաստաւոր իրադրութիւնից Բագրատունիները, որոնք այսուհետեւ գլխաւորեցին ազատագրական շարժումները, Թ. դարի սկզբից ձգտեցին երկիրը դուրս բերել արաբական գերիշխանութիւնից: 806ին Հայաստանի Իշխան ճանաչուեց Սմբատ Սպարապետի որդի Աշոտ Մսակերը: Նա կարողացաւ Շիրակն ու Աշոցքը մաքրել արաբներից եւ մտաւ Տայք⁵³: Աշոտը Տայքի Ճակք գաւառում կառուցեց կալմախ ամրոցը: Այնտեղ տեղափոխուեց Գնունիների տոհմը, որը՝ ճնշուելով արաբներից, օգնութեան համար դիմել էր Մսակերին⁵⁴: Դրանով իսկ սկսուեց Բագրատունիների աստիճանական մուտքը Մամիկոնեանների ուստան: Իսկ 820-40ականներին Տայք սկսեցին թափանցել Բագրատունիների միւս ճիւղերի ներկայացուցիչները: Նրանց Տայք մուտքը պայմանաւորուած էր արաբաբիւզանդական կռիւներին նրանց մասնակցութեամբ:

Արաբաբիւզանդական կռիւները այդ տարիներին մղում էին Հիւսիսային Ասորիքում եւ Փոքր Ասիայի արեւելքում, ընդգրկելով Հայաստանի արեւմտեան շրջանները, մասնաւորապէս՝ Բարձր Հայքը, Բասենը եւ այլ շրջաններ: Բիւզանդական կայսրութիւնը ձգտում էր ունենալ դաշնակիցներ արաբների թիկունքում, մասնաւորապէս՝ կարինի ամիրութեան դէմ: Վրաստան տեղափոխուած Հայ Բագրատունիների նոր տների ներկայացուցիչները այս տարածքաշրջանում համագործակցեցին բիւզանդացիների հետ որպէս դաշնակիցների: Նրանց մասնակցութիւնը ռազմական գործողութիւններին կատարում էր որոշակի պայմաններով, որոնք նշուած էին կայսրերի կողմից Բագրատունիներին տրուած հրովարտականերով (բիւզանդական տերմինով՝ «խրիստովուլներով»):

Այս կարգի առաջին հրովարտակը տուել էր Լեւոն Զ. կայսրը (886-912): Ապա՝ Ռոմանոս Ա. Լեկապենոս կայսրը (920-944ին՝ մանկահասակ Կոստանդին է. Միրանաժինի կայսեր գահակից եւ երկրի փաստացի գահակալ) նման հրովարտակ շնորհել էր վրաց կիւրապաղատ Աշոտ Բագրատունուն (923-954): Վերջինս Վրաստանում Բագրատունի

առաջին թագաւոր, Հայոց Սմբատ Ա. (890-914) արքայի կողմից թագադրուած Ատրնբրսեհ Բ.ի (899-923) որդին էր: Արարա-բիւզանդական կռիւներին յետագայում մասնակցել են նաեւ Ատրնբրսեհի միւս որդին, նշուած Աշոտ Կիւրապաղատի եղբայրը՝ Բագրատ Մագիստրոսը (մահ. 945) եւ վերջինիս որդի Ատրնբրսեհ Կիւրապաղատը (960ականներին): Նրանց մասնակցութեան եւ հատուցման հետ կապուած կայսրութեան հետ ունեցած վիճարանութիւնների մասին արժէքաւոր եւ եզակի տեղեկութիւններ է հաղորդում Բիւզանդիոնի Կոստանդին է. Միրանաձին կայսրը (913-920 եւ 944-959)՝ իր հեղինակած *Կայսրութեան Կառավարման Մասին* (De administrando imperio) աշխատութեան մէջ: Այս աշխատութեան 45րդ գլուխը վերնագրուած է «Իբերների մասին»: Կայսրը Բագրատունիների այս ճիւղի անդամներին համարում է «իբեր»՝ նրանց վրացադաւան լինելու պատճառով⁵⁵:

Միրանաձինը մանրամասնօրէն տեղեկացնում է կայսրութիւն-Բագրատունիներ ռազմական համագործակցութեան եւ հատուցման պայմանները: Յայտնի է դառնում, որ Բագրատունիները որոշակի պայմաններով կարող էին տիրանալ զրաւած ամրոցներին եւ կրել բիւզանդական տիրողոսներ (կիւրապաղատ, մագիստրոս): Սակայն, ժամանակի ընթացքում, արաբներից խլուած Բասեն գաւառի եւ Կարինը պաշտպանող Ալմիկ եւ Մաստատոն ամրոցներին տիրանալու պատճառով, համագործակցող կողմերի միջեւ առաջ էին եկել վէճեր: Միրանաձնի հաղորդմամբ, Լեւոն եւ Ռոմանոս կայսրերը, ինչպէս նաեւ ինքը՝ Միրանաձինը, բազմիցս վիճարանել են Աշոտ Կիւրապաղատի եւ նրա եղբայրների հետ: Աշոտը ունէր երեք եղբայր, բայց նրանցից յանուանէ Միրանաձնի երկուսը յիշատակուած է միայն Բագրատ Մագիստրոսը: Նրանք յաւակնում էին ամբողջ Բասենին եւ Ալմիկ ամրոցին: Աշոտ Կիւրապաղատը պատճառաբանում էր, որ այդ մասին ունի Ռոմանոսի եւ իր՝ Միրանաձնի հրովարտակները: Սակայն, շարունակում է Միրանաձինը, քննութեան առնելով այդ հրովարտակները, ինք եկաւ այն եզրակացութեան, որ նրանց վրայ կիւրապաղատը յենուել չի կարող: Ռոմանոսի հրովարտակում ասուած էր, որ նոյն կիւրապաղատը խոստանում է եւ երդմամբ հաստատում, որ հաւատարիմ կը մնայ կայսեր, կը պայքարի Բիւզանդիայի թշնամիների դէմ եւ կը պաշտպանի վերջինիս բարեկամներին, Արեւելքը դաշնակից կը դարձնի կայսրութեանը եւ մեծագործութիւններ կը կատարի կայսեր օգտին: Իսկ Ռոմանոսը խոստացել էր, որ եթէ կիւրապաղատը հաւա-

տարիմ ծառայի եւ երախտագէտ մնայ, ապա ե՛ւ ինքը ե՛ւ նրա ժառանգները անսասան կը տիրեն իշխանութեան: Նրա տիրապետութեան սահմանները կը մնան անփոփոխ: Նախկին կայսրերի կնքած համաձայնութիւնը կը պաշտպանուի. այն չի դրժուի: Կայսրը չի խանգարի նրան աւերել Թէոդոսուպոլիսը եւ Թշնամիների մնացած ամրոցները՝ երբ նրանք կը պաշարուեն միայն կիւրապաղատի կողմից եւ այն ժամանակ, երբ այդ գործն անեն կայսեր զօրքերը: Ահա այս է հրովարտականների բովանդակութիւնը, գրում է Միրանաժինը, որից կիւրապաղատը ամենեւին չի կարող յանգել այլ եզրակացութեան: Միրանաժինը աւելացնում է, որ Ռոմանոսի հրովարտակը վկայում է, որ կայսրը պաշտպանում է կիւրապաղատի վաղեմի սահմանների ամբողջութիւնը: Եթէ կիւրապաղատը կարողութիւն ունենայ, ապա մենակ կամ կայսեր զօրքի հետ թող պաշարի եւ կործանի Թէոդոսուպոլիսը եւ միւս ամրոցները: Բայց հրովարտակում ամենեւին չի ասուած, պնդում է Միրանաժինը, որ նա կարող է նրանց լիակատար տէրն ու տիրակալը դառնալ: Նա շարունակում է, որ իր հրովարտակում ասուած է, որ կիւրապաղատը կամ նրա եղբորորդի Ատրներսեհը (Բագրատ Մագիստրոսի որդին) սեփական ոյժով որքան չըջաններ կը կարողանան խլել հագարացիներից, ապա թող դրանց տէրն ու տիրակալը դառնան: Բայց որովհետեւ նա Թէոդոսուպոլիսը, կամ Ավնիկն ու Մաստատոնը սեփական ոյժով չի գրաւել, ապա նա իրաւունք չունի նրանց տիրելու: Միրանաժնի հրովարտակում ասուած է նաեւ, որ Բագրատ Մագիստրոսը կայսեր «ծառան է», իսկ Աշոտ կիւրապաղատը կայսեր «հաւատարիմ եւ հլու ծառան է» եւ «բարեկամը»⁵⁶:

Այս տողերը գրուել են բիւզանդացիների կողմից 949ին Կարին քաղաքի գրաւումից յետոյ: Շարադրանքի բովանդակութիւնից երեւում է, որ կայսրութեան կռիւներին մասնակցող Բագրատունիները արաբներից զաւթած ամրոցներին կարող էին տիրել ոչ որպէս լիիրաւ տիրակալներ. նրանք կայսրերի «ծառաներն» էին, «բարեկամը», այսինքն՝ նրա հովանաւորութիւնը եւ գերադասութիւնը ընդունող հպատակներ: Նրանք երդումով պարտաւորուել էին, որ կը կռուեն կայսրութեան թշնամիների դէմ եւ իրրեւ հատուցում դրա դիմաց տիրում էին նուաճուած ամրոցներին, բայց ոչ որպէս լիիրաւ տէրեր:

Աշոտ կիւրապաղատի եղբայր Մագիստրոս Բագրատը եւ վերջինիս որդի Ատրներսեհ Մագիստրոսը (յետագայում՝ նաեւ կիւրապաղատ), Ժ. դարի կէսերին, սկսած 940ականներից, կռուելով արաբների դէմ,

մտել էին նաեւ Տայք նահանգը եւ այնտեղ հիմնել իշխանութիւն, որը պատմագիտութեան մէջ անուանում են «կիւրապաղատութիւն»:

Տայքում արարների դէմ մղուած կռիւների մանրամասները յայտնի չեն: Պարզ է, սակայն, որ դրանց մասնակցել են նաեւ Մամիկոնեան տան անդամները, որոնք մնացել էին Հայրենի նահանգում: Նրանցից Միրանաժինը յիշատակում է Աշոտ կիւրապաղատի ազատ Չուրվանէլին, որի անուան ճիշտ ձեւն է «Չորդվանէլ»՝ Մամիկոնեանների այն ճիւղի ներկայացուցիչ, որը կոչվեց «Չորդվանէլեան»՝ Հմայեակ Մամիկոնեանի յիշատակին կառուցած Չորդվանքի անունից⁵⁷: Մամիկոնեանների ներկայացուցիչներից էին նաեւ Տայքի վերջին կիւրապաղատ Դաւթի զօրավար Թոռնիկը եւ իշխանաց իշխան Չոջիկը⁵⁸:

Տայքի Բագրատունեաց իշխանութիւնը կարճատեւ կեանք է ունեցել: Այստեղ իշխել են ընդամէնը չորս կառավարիչներ: Բացի վերը նշուած Բագրատ Մագիստրոսից եւ նրա որդի Ատրներսեհ կիւրապաղատից (մահ. 961), իշխել են նաեւ վերջինիս երկու որդիները՝ Բագրատ իշխանաց իշխանը (961-966) եւ Դաւիթ կիւրապաղատը (966-1000)⁵⁹:

Տայքի Բագրատունեաց իշխանութիւնը չէր ընդգրկում նահանգի ամբողջ տարածքը: Նրա փոքր մասը (արեւելեան շրջանները) Բագրատունիներին յաջողուեց կցել վրաց թագաւորութեանը արդէն 910-ականներին. այդ երեւում է Ժ. դարի պատմիչ Յովհաննէս Ե. Կաթողիկոս Դրասխանակերտցու (897-մօտ 929) մի հաղորդումից, որ հայոց Սմբատ Ա. թագաւորը՝ խուսափելով արաբ Յուսուփ ամիրայի հետապնդումից, անցել էր վրաց Ատրներսեհ Բ. թագաւորին ենթակայ Տայքի սահմանները⁶⁰: Տայքի երկու հատուածների սահմանը Ժ. դարի երկրորդ կէսին անցնում էր Բանակ-Օլթի գետերով⁶¹:

Տայքում Բագրատունիները իշխում էին այն իրաւունքով, որը նշուած էր կայսրեր Ռոմանոսի եւ Միրանաժնի հրովարտակներում եւ գրի առնուած վերջինիս աշխատութեան մէջ, այն է՝ որպէս կայսրութեան «ծառաներ» եւ «բարեկամներ»: Բնական է, որ Բագրատունիները ձգտում էին Տայքում իրենց տիրութիւնը դարձնել ժառանգական: Այդ է պատճառը, որ Դաւիթ կիւրապաղատը 937ին միացաւ բիւզանդական փոքրասիական ազնուականութեան ներկայացուցիչ, հայազգի Վարդ Փոկասի ապստամբութեանը, որը ապստամբել էր կայսր Վասիլ Բ. ի (978-1025) դէմ: Նա յոյս ունէր, որ Փոկասի յաղթանակի եւ կայսրական գահը գրաւելու դէպքում նրանից կը ստանայ ժառանգական

իշխանութեան ճանաչում: Բայց Փոկասը պարտուեց եւ Վասիլը մտադիր էր խիստ պատժել բոլոր իր հակառակորդներին, այդ թւում եւ Դաւիթին: Դաւիթը, ստիպուած, ներում խնդրեց, խոստացաւ հպատակութիւն եւ կայսեր պահանջով իր հողերը կտակեց կայսրութեանը⁶²:

1000ին Դաւիթը մահացաւ եւ Տայքի իշխանութիւնը միացուեց կայսրութեանը: Նախկին իշխանութիւնը վերափոխուեց բիւզանդական բանակաթեմի: Նրան կցուեցին նաեւ հարեւան կղարջքի շրջանները, իսկ թեմը կոչուեց «Իբերիա»⁶³: Այս անունը արդիւնք էր այն իրողութեանը, որ Տայքի Բագրատունիները, մտնելով այս նահանգը վրաստանից, տեղում պաշտօնական լեզուն դարձրել էին վրացերէնը, չնայած եկեղեցական արարողութիւնները դեռեւս կատարոււմ էին վրացերէն եւ հայերէն:

Բիւզանդական իշխանութիւնը Տայքում տեւեց մինչեւ ԺԱ. դարի կէսերը: 1071ին կայսրութիւնը Մանազկերտի ճակատամարտում ծանր պարտութիւն կրեց սելջուկներից եւ կորցրեց իր փոքրասիական թեմերի մեծ մասը:

Մամիկոնեանների հինաւուրց տիրոջ՝ Տայքը անցաւ սելջուկների տիրապետութեան տակ: Դրա հետեւանքը եղաւ Տայքի հայ բնակչութեան մի մասի աստիճանական մահմեդականացումը: Այդ պրոցէսը առանձին ուսումնասիրութեան խնդիր է հանդիսանում:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹Gr. Kapantsian, 'Khaiasa, kolubel armian' [Հայասա՝ Հայերի Օրրան], տե՛ս՝ նոյն, *Istoriiko-lingvisticheskie raboti* [Պատմա-Լեզուաբանական Աշխատութիւններ], Երեւան, 1956, էջ 11-265, մասնաւորապէս՝ էջ 11-122:

²Նոյն, էջ 15-16, 63. Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, հ. 1, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1971, էջ 193. Տե՛ս նաեւ՝ այս բոլորածի ծան. 4 եւ 5:

³Տայքի վրացադաւան հայերն իրենց կենցաղով ու հաւատով հեռացել էին շրջապատի հայերից, սակայն լիարժէք վրացադաւան չէին, քանի որ շրջապատը մնում էր հայկական, եւ հայադաւան հայերն իրենց արմատներով ամուր կապուած էին ազգային նորմերին: Դաւանափոխ եղած հայերի «վրացադաւանութիւնը» լոկ Բիւզանդական Ուղղափառ Եկեղեցու ուղղութիւններից մէկն էր: Այսուհանդերձ, նրանք ինչ որ չափով հեռացել էին ազգային ականդոյթներից եւ, հետեւաբար, աւելի դիւրին ընկան օտար ազգեցութեան տակ, առաւել եւս որովհետեւ դրանց թրքացումը պարտադրուեց բռնութեամբ:

⁴Տայքն ունէր 8 գաւառ՝ Կոզ, Բերդացիոր, Պարտիզացիոր, Ճակք, Բուդիա, Ոքաղէ, Ազորդացիոր եւ Արսեացիոր. տե՛ս՝ Մ. Տ. Երեմեան, Հայաստանը Ըստ «Աշխարհաբոյց»-ի (Փորձ VII Դարի Հայկական Քարտէզի Վերակազմութեան Ժամանակակից

- Քարտեզագրական Հիմքի Վրայ), Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1963, էջ 110-111, նաեւ՝ նոյն աշխատութեան կցուած քարտեզը
- ⁵Նիկողայոս Ադոնց, Հայաստանը Յուստինիանոսի Դարաշրջանում. Քաղաքական կացութիւնը Ըստ Նախարարական կարգերի, ուսերէնից թարգմանեցին Արշամ Խոնդկարեան եւ Էդուարդ Խոնդկարեան, Երևան, «Հայաստան», 1987, էջ 261, 343, 447-48:
- ⁶Փաւստոս Բիզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1914, էջ 63: Մամիկոնեանների շրջանումը Տարօնն էր, որին ներկայ յօդուածում չենք անդրադառնում:
- ⁷Նոյն, էջ 92:
- ⁸Նոյն:
- ⁹Նոյն, էջ 169:
- ¹⁰Էրախանի բերդի մասին տե՛ս՝ Հ. Միքայէլ Վ. Յովհաննէսեան, Հայաստանի Բերդերը, Վենետիկ, 1970, էջ 613-615:
- ¹¹Հ. Հիւբշման, Հին Հայոց Տեղւոյ Անունները. Հայոց Աշխարհին Պատմական Տեղագրութեան Մասին Ուսումնասիրութիւններով, թարգմանեց Հ. Բ. Պիլէգիկեան, Ազգային Մտնեադարան, ՄԳ., Վիեննա, Միխիթարեան Տպարան, 1907, էջ 244. Երեւեան, էջ 53:
- ¹²Երեւեան, էջ 54:
- ¹³Յակոբ Կարենցի, Տեղագիր Վերին Հայոց, Վաղարշապատ, 1903, էջ 17: Տե՛ս նաեւ՝ Մանր ժամանակագրութիւններ XIII-XVIII դդ., կազմեց Վ. Ա. Յակոբեան, Հատոր II, Երևան, Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, 1956, էջ 553:
- ¹⁴Հ. Ղեւոնդ Վ. Ալիշան, Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1856, էջ 39: Երեւեանը նոյնպէս Տայոց Քարը Համարում է Տայքի Հնագոյն կենտրոն. տե՛ս՝ Երեւեան, էջ 84:
- ¹⁵Հ. Ղեւոնդ Վ. Ալիշան, Հայաստանում Պատմիչք Եւ Պատմութիւնը Հայոց, Վենետիկ, 1901, էջ 227-228: Տե՛ս նաեւ՝ Avetis Sanjian, 'Anastas Vardapet's List of Armenian Monasteries in Seventh-Century Jerusalem: A Critical Examination', *Le Muséon*, tome LXXXII, 3-4 (1969), pp. 265-292:
- ¹⁶Հ. Ղեւոնդ Վ. Ալիշան, Այրարատ. Բնաշխարհ Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1890, էջ 430-431: Յովհաննէս Եպս. Եահիաթունեանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի Եւ Հինգ Գաւառացն Այրարատ, Հտ. Բ., էջմիածին, 1842, էջ 59:
- ¹⁷Օրինակ, Սերէոսի մօտ յիշատակուած է Սմրատ Բագրատունու (Խոսրով Երւմի) տան «հաւատարիմ եւ կամակատար» Միհրու Դիմաքեանը. տե՛ս՝ Պատմութիւն Սերէոսի, աշխատասիրութեամբ Գ. Վ. Արդարեանի, Երևան, Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, 1978, էջ 99:
- ¹⁸Յայտնի չէ, մասնաւորապէս, որտեղ էին գտնուում «այլ» Դիմաքեանների տիրոջները:
- ¹⁹Ադոնց, էջ 484:
- ²⁰Մամիկոնեանների ծագման մասին տե՛ս՝ Ռաֆայէլ Մաթեոսեան, «Մովսէս Խորենացու Վկայութիւնները Մամիկոնեան-Խաղրակեան Տոհմի Մասին», Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, հ. ԺԹ., 1999, էջ 91-104:

- ²¹ Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան, Տփղիս, 1913, էջ 108-109.
- ²² Յակոբ Մանանդեան, Երկեր, Ա., Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1971, էջ 598.
- ²³ Հմմտ. Երեմեան, էջ 110 եւ համապատասխան քարտէզը:
- ²⁴ Աղոնց, էջ 37.
- ²⁵ Նոյն, էջ 252, 260-261.
- ²⁶ Եղիշէի վասն վարդանայ Եւ Հայոց Պատերազմին, ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե. Տէր-Մինասեան, Երևան, Հայկական ՍՍԻ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, 1957, էջ 126-127. Ղազար Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1907, էջ 157-159. Հմայեակ Մամիկոնեանը Հայ Եկեղեցու կողմից դասուեց սրբերի շարքը՝ Նրա նահատակութեան տեղում կառուցուեց եկեղեցի եւ հիմնուեց միաբանութիւն, որը աւելի ուշ կոչուեց «Չորդվանք» (չորս եկեղեցի): Այժմ թուրքերէնով կոչոււմ է «Դորթ-Քիլիսէ»․ տե՛ս՝ Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, Հ. II, 1984, էջ 188, ծան. 53:
- ²⁷ Փարպեցի, էջ 242.
- ²⁸ Նոյն, էջ 267, 299.
- ²⁹ Նոյն, էջ 320.
- ³⁰ Նոյն, էջ 352.
- ³¹ Սերէոս, էջ 84.
- ³² Ծովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտացույ Պատմութիւն Հայոց, Ղուկասեան Մատենադարան, Ե., Թիֆլիս, 1912, էջ 68.
- ³³ Սերէոս, էջ 168. Դրասխանակերտցի, էջ 87. Ստեփանոսի Տարօնեցույ Աստղեան Պատմութիւն Տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 89. Ներսէսի գործունէութեան մասին տե՛ս նաև՝ այս թղուածի «Եկեղեցական Դրութիւնը Տայքում» բաժնում:
- ³⁴ Սերէոս, էջ 169.
- ³⁵ Պատմութիւն Ղեւոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 26. Աստղիկ, էջ 124.
- ³⁶ Ղեւոնդ, էջ 122-123.
- ³⁷ Նոյն, էջ 123-124.
- ³⁸ Հ. Ներսէս Վ. Ակինեան, «Թոռնիկեանց Ճիւղագրութիւնը», Մատենադարան Հետազոտութիւններ, հատոր Դ., Ազգային Մատենադարան, ՃԽԵ., Վիեննա, Միլիթարեան Տպարան, 1938, էջ 49-88:
- ³⁹ Ուխտանէսի աշխատութեան համապատասխան գլուխը կոչոււմ է «Յաղագս Եպիսկոպոսաց՝ Որք Ընկալան Աթոռ Ի Տեղիս Տեղիս Ի Սրբոյն Գրիգորէ Ի յիւրաքանչիւր Գահս»: Այստեղ նշուած են բոլոր 30 աթոռները, որոնց թւում են բոլորը՝ Տայոց եպիսկոպոսն»․ տե՛ս՝ Ուխտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 100.
- ⁴⁰ Փաւստոս, էջ 273.
- ⁴¹ Փարպեցի, էջ 31. Եղիշէ, էջ 37.
- ⁴² Ղազար Փարպեցի, էջ 203, 232.
- ⁴³ Նոյն, էջ 241.

- ⁴⁴ Գիրք Թղթոց, Թխվիտ, 1901, էջ 41.
- ⁴⁵ Գիրք Թղթոց, էջ 81. Մովսէսի Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի, ի յոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1860, էջ 95.
- ⁴⁶ Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում. Հայ Ուղղափառ Եկեղեցւոյ Անշքերը Սկիզբէն Մինչեւ Մեր Օրերը Յարակից Ազգային Պարագաներով Պատմած, մաս առաջին, Կ. Պոլիս, Հրատարակութիւն Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան, 1912, սիւնակ 577-579, 649-650.
- ⁴⁷ Հրաչ Բարթիկեան, «Narratio de rebus Armeniac» Յունարէն Թարգմանութեամբ Մեզ Հասած Մի Հայ Բաղկեղտնական Սկզբնաղբիւր», Բանբեր Մատենադարանի, հ. 6, 1962, էջ 467. Մէջբերման մէջ խօսքը Արրահամ Ա. Աղբաթանեցի (607-մօտ 615) Կաթողիկոսի մասին է:
- ⁴⁸ Գիրք Թղթոց, էջ 223.
- ⁴⁹ Մանրամասն տե՛ս՝ Հ. Պողոս Անանեան, «Փոռ Պատրիարքի Թղթակցութիւնը Հայոց Հետ», Բաղմալէպ, ՃԽԶ. տարի, թիւ 1-4, 1988, էջ 7-39 եւ ՃԽԷ. տարի, թիւ 1-4, 1989, էջ 37-63.
- ⁵⁰ Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 82. Տե՛ս նաեւ՝ Ասողիկ, էջ 158. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանեան, Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1961, էջ 80. Գիրք Թղթոց, էջ 283-294.
- ⁵¹ Լէօ, Երկերի Ժողովածու, երկրորդ հատոր, Երևան, «Հայաստան» Հրատարակչութիւն, 1967, էջ 460. Աշոտ Յովհաննիսեան, Գրուազներ Հայ Ազատագրական Մտքի Պատմութեան, Գիրք առաջին, Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1957, էջ 485.
- ⁵² Ալիշան, Հայապատում, էջ 472, ծանօթ. 3: Տալքի բնակչութեան դաւանանքին մենք կ'անդրադառնանք առանձին բոլուածով:
- ⁵³ Վարդան, էջ 76: Այս հաղորդումից կարելի է եզրակացնել, որ արարներին յաջողուել էր դրաւել Տալքի որոշ մասը Ամենայն Հաւանականութեամբ դա պէտք է տեղի ունենար Ը. դարի վերջին քառորդի ընթացքում, Մամիկոնեանների տան քայքայումից յետոյ: Միւս պատմիչների մօտ այդ մասին տեղեկութիւններ չկան:
- ⁵⁴ Նոյն, էջ 76-77.
- ⁵⁵ Կոստանդին Միրանաձին. Թարգմանութիւն բնագրից, առաջարան եւ ծանօթագրութիւններ Հրաչ Բարթիկեանի, Օտար Աղբիւրները Հայաստանի Եւ Հայերի Մասին, 8, Բիւզանդական աղբիւրներ, Բ., Երևան, Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, 1970, էջ 15-18.
- ⁵⁶ Նոյն:
- ⁵⁷ Տե՛ս. ծանօթ. 26.
- ⁵⁸ Ակինեան, էջ 49-76. Տե՛ս նաեւ՝ N. Adontz, Études byzantino-arméniennes, Lisbonne, 1965, pp. 299-310.
- ⁵⁹ Տալքի Բազրատունեաց ճիւղի յաջորդականութիւնը պարզուում է Միրանաձինի սոյն բոլուածում բերուած տեղեկութիւններից եւ վրաց ՏԱ. դարի պատմիչ Դաւթի որդի Սմբատի տուեալներից. տե՛ս՝ «Բարթիլի Մատենան», Հրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների, թիւ 9 (561), Սեպտեմբեր 1989, էջ 60-80 եւ թիւ 11 (563), Նոյնբեր 1989, էջ 80-96.

⁶⁰ Դրասխանակերտցի, էջ 185,

⁶¹ Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Բեապուրչիկայի Առյառ, Երևան-Մոսկուա, 1961, էջ 105. «Բազրատունեաց Թագաւորութիւնը IX Դ. Վերջին Եւ X Դ. Առաջին Կէսին», Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հատոր 2, Երևան, 1976, էջ 200-201ի ներդիր:

⁶² Ասողկ, էջ 192-93, 257. *Imperator Vasilii Bolgaroboitsa. Izvlecheniia iz letopisi Iakhi Antiokhiiskogo* [Կայսր Վասիլ Բուլղարասպան. Քաղուած քննք Եաշիա Անտիոքացու Տարեգրութիւնից], Հրատարակութիւն եւ թարգմանութիւն Բարոն Վ. Ռոզէնի, Սանկտ Պետերբուրգ, 1883, էջ 27. Տե՛ս նաեւ՝ Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, հ. III, 1976, էջ 109, 110, 128. Հ. Մեսրոպ Ճանաչեան, Դաւիթ Կիւրապաղատ (Պատմական Ուսումնասիրութիւն), Հայագիտական Մատենաշար «Բազմավէպ», 2, Վենետիկ, 1972:

⁶³ Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, հ. III, էջ 429 եւ նրանում նշուած գրականութիւնը Տե՛ս նաեւ՝ V. Arutiunova-Fidanian, *Armiane-khalkedoniti na vostochnikh granitsakh Vizantiiskoi imperii* [Հայ-Քաղկեդոնականները Բիզանդական Կայսրութեան Արեւելեան Սահմանների Վրայ], Երևան, 1980:

A REVIEW OF POLITICAL EVENTS IN TAIK (5th-10th cc.)
(Summary)

RAFAYEL MATEVOSIAN

The article outlines the political events from the 5th to 10th centuries AD that affected Taik, one of the 15 provinces of ancient Armenia. The province was originally a fiefdom of the Mamikonians, a distinguished Armenian feudal clan. Because of its strategic location, Taik played a pivotal role during the liberation wars that the Armenians waged against the Persian Sasanids and later against the Arab Caliphate in the 5-8th centuries. In the 10th century another Armenian feudal family, the Bagratunis, established a principality in Taik. The article expounds the details of the emergence of this principality, its political status and the nature of its relations with the Byzantine Empire. This part of Matevosian's study is based on a thorough analysis of Byzantine Emperor Constantine VII Porphyrogenitus's *De administrando imperio*. The Byzantines captured Taik in the year 1000.